

ИСТРАЖИВАЊА

УДК: 32.019.5:329(497.11)
Примљено: 10. 07. 2007.
Прихваћено: 25. 07. 2007.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1-2/2007.
год. 14. vol. 18.
стр. 165-190.

Небојша Петровић, Бора Кузмановић
Институт за психологију, Филозофски факултет, Београд

ЛИЧНИ И ДРУШТВЕНИ ЦИЉЕВИ И СТАВОВИ ПРЕМА ПОЛИТИЧКИМ СТРАНКАМА¹⁾

Већ одавно је у развијеним земљама света испитивање односа према политичким партијама постало права индустрија. Последњих година и у нашој земљи, посебно у јеку не тако ретких предизборних кампања, више специјализованих агенција врши континуиране провере рејтинга странака, односно спремности грађана Србије да на предстојећим изборима дају свој глас некој од политичких партија. Но, изборно понашање није исто што и укупан став према странци, иако обично јесте бихевиорални израз тог става. Ипак, гласачи неретко дају свој глас некој странци иако немају превише позитиван став, сматрајући да нема бољих или да она странка о којој имају позитивнији став због изборног система не може да пређе цензус и уђе у парламент. Утврђујући само изборно понашање, дакле, утврђујемо само став према једној странци, али и тада нам је познато само да је тај став позитивнији, или мање негативан од ставова према осталим странкама. Овим се никако не исцрпљују могућности и потребе за истраживањима у области политичког понашања, па чак ни у много ужој области изборног понашања. Истраживачи желе да утврде, а медији, политичке партије и

1) Овај чланак је настао током рада на пројекту *Психолошки проблеми у контексту друштвених промена* Института за психологију, захваљујући подршци Министарства за науку и заштиту животне средине.

други политички актери желе да сазнају и да адекватно реагују на информације о томе који чиниоци узрокују да се неки људи одреде за једну партију, неки други за неку њој супротстављену, док неки трећи остају неодређени и не користе своје бирачко право.

И ова област је, с обзиром на њену високу релеватност за многе сегменте друштва, веома детаљно истраживана (Campbell et al., 1966; Himmelweit, et al., 1985; Inglehart, 1977, 1990; Zaller, 1993). Чиниоци изборне оријентације најчешће су тражени међу социодемографским варијаблама (пол, образовање, старост и сл.), у постојању и јачини страначке идентификације, као и у когнитивним елементима који су се сводили на уверења и ставове. И док су социолози и политиколози више заинтересовани за ефекте изборног понашања на ширу друштвену заједницу, социјални психолози свој приступ базирају на испитивању процеса политичког одлучивања појединца (Милошевић, 1998).

Најзначајније детерминанте изборног понашања, као и ставова према странкама, требало би да се огледају у степену поклапања вредносних и интересних оријентација грађана с једне стране и програмских оријентација странака и залагања за те вредности и циљеве с друге. Међутим, ова хомологија никада није потпуна. Између личних и друштвених циљева које бирачи оцењују важнима и односа према појединим странкама умеђу се многобројне медијационе варијабле, међу којима су и поверење и лични анимозитети према страначким функционерима, уверење да ли се дати циљеви могу остварити у постојећим друштвеним околностима, недовољна информисаност и многе друге. Но, поред свих ових проблема, који свакако ограничавају значај личних и друштвених циљева као детерминанти односа према странкама, те везе се никада не могу потпуно изгубити, јер би то значило потпуну ирационалност приликом избора странке, без икаквог обзира на њена програмска одређења, а што се ипак не дешава. Странке ипак преносе одређену идеолошку поруку која није потпуно збуњујућа, и гласачи, барем у одређеној мери, разумеју ту поруку. У западним друштвима странке се углавном разликују по питањима истицања индивидуалних и мањинских права, спремности за социјалне промене, по погледима на улогу државног интервенционизма у економији, на улогу заштитника друштва од разних спољних и унутрашњих опасности. Одређена друштва због своје специфичности имају још неке додатне важне теме. На пример, у израелском друштву је посебно истакнут проблем сигурности и сукоба с Арапима.

У нашој земљи је, посебно од увођења парламентарне демократије, изведен низ истраживања која су испитивала чиниоце

који стоје у основи преференције одређених политичких партија. Најчешће су ти чиниоци биле социо-демографске варијабле и истраживачи су се током 1990-их углавном слагали да присталице тада владајуће Социјалистичке партије Србије потичу из старије, мање образоване популације, запослени су углавном у државном сектору или су пензионери и слично, док су бирачи и симпатизери тада опозиционих странака били млађи, боље образовани, који живе у већим градовима, итд. (нпр. Бранковић, 1994; Михаиловић, 1996). Милошевић (1998) указује на три групе фактора изборног опредељења: социодемографске, факоре страначке идентификације и когнитивне факторе. Попадић (1993) проверава страначка опредељења студената и њихове корелате с религиозношћу, ауторитарношћу и придавањем важности националној припадности. Михаиловић (1994) се бави питањем идеолошког профила присталица странака. Кузмановић (1995) налази да су с наклоношћу према различитим странкама повезани ауторитарност ($\beta = 0.39$; највише ауторитарних је било међу присталицама СПС-а), етатизам (0.40), национализам (0.36) и традиционализам (0.21). И Пантић, касније (након промене власти, 2000), утврђује да се присталице различитих странака разликују више или мање према вредносном профилу, али да се ранг вредности код симпатизера неких странака готово поклапа. Петровић (1996) повезује неке личне и друштвене циљеве с неколико индикатора односа према тада водећим странкама. Последње веома систематско истраживање од значаја за овај рад јесте докторска теза Тодосијевића (2005) који структуралном анализом открива да политички ставови у Србији варирају дуж чак 15 латентних димензија. Симпатизери ДОС-а и ДС-а имају ниске скорове на мерама национализма, социјалистичке економије, традиционализма, милитаризма и колективизма. Они подржавају међународне интеграције и промену власти 2000. године. На другој страни, корелати су потпуно опозитни код присталица СПС-а и СРС-а. Између те две групе, по Тодосијевићу, налазиле су се присталице ДСС-а и СПО-а.

Неки аутори, као Рокич (Rokeych, 1973), указују да одређена централна уверења и вредности утичу на политичке ставове и гледишта. Дакле, Рокич вредности сматра општијим од ставова и сматра их њиховим предикторима. Механизам којим вредности утичу на политичке евалуације је у суштини врло прост. Рокич (Rokeych, 1973) пише да људи процењују политичке актере и њихове акције по њиховим импликацијама за сопствене дубље вредности. По функционалној теорији ставова коју је дао Кац (Katz, 1960) ставови могу имати четири функције, од којих је једна изражавање

вредности. Треба, дакле, имати у виду да то није једина функција и вредности нису једини детерминишући фактори политичких ставова. Киндер (1983) наводи низ елемената, од личног интереса до групних идентификација, којима се може објаснити и оправдати однос према политичким објектима и акцијама.

У овом раду нећемо испитивати све потенцијалне предикторе ставова према странкама, нити, с друге стране, само непосредне узрочнике тог односа, какви су нпр. политички ставови према конкретним питањима и проблемима, већ утицај једне од важних детерминанти – вредности, или прецизније речено – циљеве – који су један од видова изражавања вредности.

ПРЕДМЕТ И НАЧИН ИСТРАЖИВАЊА

Предмет овог истраживања јесте утврђивање односа између степена прихватања и преференција релативно уопштених личних и друштвених циљева, с једне стране, и ставова према релевантним политичким странкама, с друге стране. Полази се од генералне претпоставке да ће се испитаници који се разликују у прихватању појединих личних и друштвених циљева разликовати и у евалуацији (ставу) политичких странака. Тешко је, међутим, поставити неке прецизније хипотезе, јер наше странке нису стабилан објекат ставова будући да мењају своју манифестну политику, а нису ни стратешки доследне (неке се час оштро сукобљавају, час сарађују). Питање је како се све то одражава на свест обичних грађана (у нашем истраживању најмлађих бирача), како они виде и интерпретирају те промене. Зато ћемо тек истраживањем утврдити постоје ли ту неке правилности у овом тренутку.

Ставови према странкама се могу испитивати, између осталог, и тако што се по одређеним критеријумима (индикаторима) – нпр. по програму или елементима програма странке, демократичности деловања, реалној политици странке, итд. – оцењује више странака, без обзира што ће испитаник на изборима гласати само за једну од њих, или можда неће ни изаћи на изборе. Ово даје могућност за утврђивање структуре ставова према странкама (нпр. факторска структура), што омогућава да се испита и сродност странака у перцепцији испитаника и њихова глобална политичка оријентација. У недостатку простора (код обимнијих упитника), смислено је од испитаника тражити глобалну евалуацију странака на скали процене. Разлог је што евалуативно-емотивни аспект става јесте најпогоднији за његово мерење, јер укључује и когнитивну компоненту – процену – и емотивну, тј. омогућује утврђивање ва-

ленце става. Управо ће тај приступ бити примењен у овом истраживању. Дакле, неће бити испитивана само спремност да се гласа за једну странку, већ ће се утврђивати глобални став, и то према већини релевантних странака на политичкој сцени Србије.

ЛИЧНИ И ДРУШТВЕНИ ЦИЉЕВИ И ПОЛИТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ОБУХВАЋЕНИ ОВИМ ИСТРАЖИВАЊЕМ

Листе личних и друштвених циљева конципиране су пажљиво, пошавши од бројних теоријских схватања и других истраживања код нас и у свету. Водило се рачуна да циљеви не буду превише уопштени, али ни сасвим специфични (деталније о начину избора листе видети у: Кузмановић & Петровић, у штампи). Листа друштвених циљева (ЛДЦ) укључила је следећих 18 циљева (дајемо најкраће ознаке): јака привреда, добри међунационални односи, борба против криминала и корупције, јачање одбрамбених снага, хуманији односи, еколошки циљеви, запосленост, социјална једнакост, правна држава, чување традиције, улазак у Европску унију, приватизација, државни и територијални интегритет, демократија, животни стандард, развој науке и културе, социјална права и једнопартијски систем.

У листу личних циљева (ЛЛЦ) су укључени: углед, пријатељи, друштвена моћ, самоактуализација, алтруизам, постигнуће, узбудљив живот, подређеност, сигурност, савесност, љубав, материјални стандард, знање, уживање (хедонизам), друштвено ангажовање, самосталност, популарност и здрав живот. Испитаници су преко пет модалитета изражавали степен важности који придају сваком појединачном циљу, потом је од њих захтевано да издвоје по пет циљева с обе листе које сматрају најважнијим и, најзад, да од тих пет издвоје један који је по њиховом мишљењу и за њих најважнији.

Испитивали смо општи однос (који се може поистоветити са ставом) према осам најрелевантнијих политичких партија у моменту испитивања. То су: Демократска странка, Српска радикална странка, Демократска странка Србије, Либерално демократска партија, Г17 плус, Социјалистичка партија Србије, Нова Србија и Српски покрет обнове. Став је испитиван преко евалуације (од „веома лоше“ до „веома добро“) рада и политичког деловања у целини сваке наведене странке.

ИСПИТАНИЦИ

Испитивање је изведено на пригодном (и у одређеним елементима – намерном) узорку од 243 ученика и ученица четвртог

разреда београдских средњих школа: 118 из две гимназије (једна у центру, друга на периферији града) и 125 из средњих стручних школа (61 из електротехничке и 64 туристичког усмерења). Било је укупно 132 младића (54.3%) и 111 девојака (45.7%). По социоекономском пореклу испитаници су претежно били из виших друштвених слојева (операционализовано преко образовања очева – углавном више и високо). Испитаници, дакле, припадају најмлађој генерацији бирача, што даје додатни значај овом истраживању.

ФАКТОРСКА СТРУКТУРА ИСПИТИВАНИХ ЦИЉЕВА

У приказу резултата који ће уследити позиваћемо се и на факторске анализе о којима је детаљно писано на другом месту (Кузмановић & Петровић, у штампи). Наиме, како је било чак по 18 личних и исто толико друштвених циљева погодно је било потражити неке основније елементе из којих проистиче више појединачних циљева. Такве могућности пружа факторска анализа. Урађене су засебне факторске анализе за друштвене и личне циљеве и обе су дале по седам основних фактора. Фактори друштвених циљева су интерпретирани и названи: нормална држава, традиција и територијални интегритет, транзиција, социјалнодемократска оријентација, традиционална левичарска оријентација, демократска оријентација и етатистичка оријентација. Након интерпретирања, фактори личних циљева добили су следеће називе: несебично испуњавање дужности, тежња за моћи и популарности, компетентност и самосталност, афилијативност и љубав (наклоност), материјално постигнуће, хедонистичка оријентација и, седми, савестан и здрав живот.

ОБРАДА РЕЗУЛТАТА

Мултиплом регресионом анализом утврђиван је мултипли коефицијент корелације између, с једне стране, скупа од 18 личних, а потом и 18 друштвених циљева, и с друге стране, оцене сваке странке. На тај начин смо утврђивали степен варијансе оцене једне странке који може бити објашњен једном и другом групом циљева (варијанса је квадрат добијеног мултиплог коефицијента корелације). У оквиру ове анализе проверавано је где је коефицијент бета значајан, тј. који од 18 циљева посебно доприносе добијеној корелацији.

Оцена сваке странке повезивана је „обичним“ Пирсоновим коефицијентом корелације са сваким циљем посебно, а такође и са по седам добијених фактора личних и друштвених циљева.

У другом делу анализе испитиване су разлике међу контрастним групама (упрошћено говорећи, међу симпатизерима ДС-а и СРС-а) по њиховим просечним оценама значајности сваког циља, као и по избору пет најважнијих циљева с листе.

АНАЛИЗА РЕЗУЛТАТА

ЛИЧНИ И ДРУШТВЕНИ ЦИЉЕВИ И СТАВ ПРЕМА ПОЛИТИЧКИМ СТРАНКАМА

Лични и друштвени циљеви и став према Демократској странци (ДС)

Регресиона анализа са 18 личних циљева као предикторима односа према ДС-у дала је мултиплу корелацију од 0.36, што значи да се личним циљевима може објаснити 13.2% варијансе оцене ове странке. Добијена корелација је значајна на нивоу 0.05. Једини значајни предиктори јесу сигурност и друштвено ангажовање. Корелације оцене ДС-а с појединачним личним циљевима откривају значајну повезаност с два циља: сигурношћу ($p = 0.17$) и друштвеним ангажовањем ($p = 0.16$). Дакле, они који боље процењују ову странку у већој мери теже стабилном и сигурном животу, без неизвесности, и спремнији су да се лично ангажују у сврху остварења сопствених циљева.

Оцене ДС-а корелирају ($p = -0.19$) и с четвртим фактором личних циљева – афилијативношћу и наклоношћу.

По природи ствари, непосреднији однос, па тиме и значајније корелације с политичким странкама, требало би потражити код друштвених циљева. Регресионом анализом 18 друштвених циљева као предикторима добијена је мултипла корелација од 0.48, што значи да се испитаним циљевима може објаснити 23% варијансе оцене ове странке. Како истраживања у друштвеним наукама никад нису у толикој мери егзактна као у природним, а поред тога, на испитивани феномен увек делује неупоредиво већи број фактора, то значи да ова корелација никако није мала. Значајни предиктори су однос према уласку у Европску унију, као и (у негативном смислу) – јачање одбрамбених снага. Уколико рачунамо корелацију са сваким циљем засебно, оцена Демократске странке је значајно повезана с чак осам друштвених циљева: највећа је (0.37) с уласком у Европску унију, потом с добрим међунационалним односима (0.22), стабилном правном државом (0.20), демократијом (0.17), борбом против криминала и корупције (0.16) и завршетком прива-

тизације (0.13). У исто време, оцена ДС-а је негативно повезана с неким другим друштвеним циљевима: очувањем традиције (-0.20) и јачањем одбрамбених снага (-0.20).

Оцена ДС-а даље корелира с четири фактора, екстрахована факторском анализом друштвених циљева. Позитивне везе су с транзицијско-модернизацијским фактором (0.22), фактором названим *нормална држава* (0.19), као и фактором демократске оријентације (0.16). С друге стране, веза је негативна са фактором традиције и територијалног интегритета (-0.22).

*Лични и друштвени циљеви и став према
Српској радикалној странци (СРС)*

Регресионом анализом личних циљева као предиктора односа према СРС-у добијена је корелација 0.35, којом се може објаснити свега 12% варијансе оцене овде странке, што није статистички значајно. Но, корелације с појединачним личним циљевима указују на две повезаности значајне на нивоу 0.05: с алтруизмом (0.13) и покорношћу страријима и моћнијима (0.14). Оцена ове странке није повезана ни с једним од седам фактора добијених анализом личних циљева.

Очекивано, друштвени циљеви имају много већи утицај на оцену политичког деловања ове странке. Мултиплом регресионом анализом добијена је корелација од чак 0.56, што значи да испитаним друштвеним вредностима можемо објаснити 31% варијансе оцена ове странке. Коефицијент бета добијен овом анализом је значајан код следећих циљева: јачање одбрамбених снага, чување традиције и борба против криминала, а у негативном смислу – добри међунационални односи и хуманији односи уопште. Када повежемо оцену СРС-а засебно са сваким од 18 друштвених циљева, највише позитивне корелације добијамо с јачањем одбрамбених снага (0.31), чувањем традиције (0.29) и територијалног интегритета државе (0.26) и, нешто нижа, али и даље значајна, корелација са социјалним правима (0.13). С друге стране, оцена ове странке је у негативној вези с добрим међунационалним односима и правима мањина (-0.31), уласком у Европску унију (-0.19) и хуманим односима међу људима (-0.13). Висока је корелација оцене СРС-а са фактором традиције и територијалног интегритета (0.37), као и негативна са фактором демократске оријентације (-0.26).

*Лични и друштвени циљеви и став према
Демократској странци Србије (ДСС)*

Регресиона анализа указује да лични циљеви не објашњавају значајан проценат варијансе односа према ДСС-у, свега 11, 2%

(мултипло $R=0.34$). Корелације појединачних личних циљева с оценом ове странке корелирају значајно на два места: 0.16 са сигурношћу и 0.18 са самосталношћу (обе корелације значајне на нивоу 0.05). Нема ни једне значајне корелације са седам фактора личних циљева.

Мултипли коефицијент корелације важности друштвених циљева с оценом ДСС-а износи 0.35, тј. ови циљеви објашњавају свега 12% варијансе оцене ове странке, што такође није статистички значајно. Међутим оцена ДСС-а повезана је значајно, мада ниско (на нивоу 0.05), с неколико друштвених циљева узетих појединачно: с борбом против криминала и корупције (0.14), тежњом ка правно уређеној држави (0.14) и социјалним правима (0.19), као и уласком у ЕУ као циљу друштва (0.14). Оцена ове странке повезана је и с два фактора: првим, названим нормална држава (0.14), као и са социјалнодемографским фактором (0.15). Ови резултати се донекле разликују од програмске основе ове странке која није социјално-демократске идеолошке оријентације. Но, како је ово била главна владајућа странка у време испитивања крајем 2006. године, а влада је, због тешке ситуације у друштву, посебно за сиромашније слојеве становништва, била принуђена да им обезбеђује разне олакшице, ова странка је повезана и с циљевима као што су социјална права, која се огледају, пре свега, у тежњи да држава обезбеди бесплатно образовање, као и здравствену и социјалну заштиту свим грађанима. С друге стране, ова странка се у неким доменима приказује и као конзервативна, те су такве супротстављене поруке и *идеолошка неиздиференцираност, барем код наших испитаника*, довеле до тога да ову странку изразито не повезују с испитиваним циљевима.

*Лични и друштвени циљеви и став према
Либерално демократској странци (ЛДП)*

ЛДП је по времену оснивања најмлађа од испитиваних странака, али се често у јавности издваја залагањем за неке вредности које су другачије или бар израженије него код већине других странака. Регресиона анализа указује на значајан (на нивоу 0.05) коефицијент мултипле корелације личних циљева и оцене ове странке. Тај коефицијент износи 0.37 и објашњава 13% варијансе оцене странке. Значајне бета коефицијенте имају циљеви друштвеног ангажовања и сигурности, односно, с негативним предзнаком, потчињавања и савесности. Исти циљеви, осим сигурности, узети појединачно, имају значајне корелације с оценом странке (0.15 – 0.17). Нема значајних корелација ни с једним од седам екстрахованих фактора личних циљева.

Регресиона анализа друштвених циљева као предиктора показује коефицијент мултипле корелације од 0.44, што објашњава 19% варијансе. Највећи и једини значајни бета коефицијент, али с негативним предзнаком, има предиктор јачања одбрамбених снага. Корелације појединачних циљева показују да оцена ове партије корелира с већим бројем друштвених циљева: позитивно с добрим међунационалним односима (0.23), развојем демократије (0.17), уласком у Европску унију (0.23) и завршетком приватизације (0.13), док негативно корелира с јачањем одбрамбених снага (-0.25), чувањем традиције (-0.26) и територијалног интегритета (-0.16). Јавља се и корелација с три добијена фактора: позитивно с демократском оријентацијом (0.25) и транзицијско-модернизацијским фактором (0.14), а негативно с фактором традиције и територијалног интегритета (-0.28).

Лични и друштвени циљеви и став према Г17 плусу

Иако регресиона анализа показује да лични циљеви нису довољно значајни предиктори става према Г17 плусу (мултипло $R=0.35$, објашњено 12% варијансе), сигурност и савесност (у негативном смислу) ипак имају значајне коефицијенте бета. Повезујући оцену ове странке с појединачним личним циљевима утврђено је да она корелира са исказивањем способности (0.13) и савесношћу (-0.14), док је с оценом ове странке повезан и други добијени фактор – тежња за моћи и популарношћу (истицањем) 0.14.

С друге стране, регресија оцена друштвених циљева даје значајно високу мултиплу корелацију с оценом ове странке – 0.39, чиме је објашњено 15% варијансе. Једини значајни (негативни) бета коефицијент јесте јачање одбрамбених снага. Појединачне корелације оцене Г17 плуса јесу значајне са циљевима: добри међунационални односи (0.17), приватизација (0.15) и улазак у Европску унију (0.23), а у негативном смеру – чување традиције (-0.20) и јачање одбрамбених снага (-0.18). Оцена Г17плус значајно корелира са транзицијско-модернизацијским фактором (0.20), фактором демократске оријентације (0.16) и негативно са фактором традиције и територијалног интегритета (-0.23).

Лични и друштвени циљеви и став према Новој Србији (НС)

У време спровођења испитивања ова странка је била мањински партнер у влади Србије. Иако је регресиона анализа личних циљева дала мултиплу корелацију од 0.32 која објашњава 10% варијансе оцене НС-а и није статистички значајна, ипак постоје два значајна бета коефицијента, код циљева савесности и здравог живота. Појединачне корелације показују да с оценом НС-а корелира више

личних циљева: алтруизам (0.14), истицање пред другима (0.14), самосталност (0.14), сигурност (0.15) и здрав живот (0.15). Оцена НС-а повезана је и са фактором савесног и здравог живота.

Након регресионе анализе, ни друштвени циљеви значајно не објашњавају оцену НС-а (мање од 10% варијансе). Ипак, неколико појединачних циљева показује значајну корелацију с оценом ове странке: борба против криминала и корупције (0.18), територијални интегритет (0.13), хуманији односи (0.14) и стабилна држава (0.14). С оценом ове странке значајно је повезан и фактор нормалне државе (0.22). У целини, однос према овој странци није довољно ни јасно идеолошки и вредносно профилисан.

*Лични и друштвени циљеви и став
према Српском покрету обнове (СПО)*

Регресионом анализом личних циљева могуће је објаснити око 10% варијансе оцене СПО-а, што није довољно да би било статистички значајно. Та оцене не корелира ни с једним од седам добијених фактора, већ корелира само с једним личним циљем узетим засебно – са сигурношћу (0.13).

Ни 18 друштвених циљева нису добри предиктори оцене ове странке, јер такође објашњавају 10% варијансе оцене, недовољних за значајност. То се можда да објаснити учешћем ове странке у тадашњој влади с једне стране, уз често неслагање с политиком исте те владе, с друге. Ипак, оцена СПО-а повезана је с неколико друштвених циљева узетих засебно: борба против криминала и корупције (0.16), еколошки циљеви (0.13), завршетак приватизације (0.15). Оцена СПО-а је повезана (0.19) и са фактором нормалне државе. И однос према овој странци је, изгледа, изгубио јасан вредносни и идеолошки референцијални оквир.

*Лични и друштвени циљеви и став према
Социјалистичкој партији Србије (СПС)*

Иако су наши испитаници данас бирачи, они су били тек у млађим разредима основне школе када је ова странка имала (потпуно) власт у Србији. Занимљиво је да лични циљеви као предиктори објашњавају већи степен варијансе оцене ове странке него што то чине друштвени циљеви. Мултипла корелација износи 0.40 што значи да лични циљеви објашњавају чак (у поређењу с другим странкама) 16% варијансе оцене СПС-а. Томе посебно доприносе циљеви са значајно високим бета коефицијентом – потчињавање и (у негативном смеру) тежња ка друштвеној моћи. Поред потчињавања (0.22), значајне појединачне корелације су и са савесношћу

(0.23), па и алтруизмом (0.16), стицањем знања (0.18), здравим животом (0.17) и самосталношћу (0.14).

Оцена ове странке корелира и са факторима несебичног испуњавања дужности (0.27) и савесног и здравог живота (0.19), а негативно и са фактором компетентности и самосталности (-0.15).

Занимљиво је да друштвени циљеви узети као предиктори у регресионој анализи не објашњавају значајан постотак варијансе оцене СПС-а – свега 12%. Но, оцена ове странке има значајно високу корелацију с неколико друштвених циљева узетих засебно. Ти корелати су: еколошки циљеви (0.20), борба против криминала и корупције (0.17), јачање одбрамбених снага (0.13), хуманији односи (0.16), правна држава (0.13) и социјална права (0.16). Оцена ове странке повезана је и с два фактора групних циљева, први је *нормална држава* (0.28), а други је *етатистички фактор* оличен у тежњи за партијском државом (0.19). Као да се сударају два супротстављена идеолошка приступа овој странци, али изгледа да део младих с неким позитивним друштвеним и личним вредностима, попут савесности и алтруизма, не оцењује СПС најнижим оценама, већ је види у мање негативном светлу.

АНАЛИЗА КОНТРАСНИХ ГРУПА

Да бисмо добили потпунију слику о утицају личних и друштвених циљева на страначко и идеолошко опредељивање, извели смо још једну анализу. Како у нашем узорку има довољно симпатизера (оних који су давали високе оцене) само, с једне стране, Демократске, и с друге, Српске радикалне странке, а, уз то, ове странке можемо посматрати као значајно супротстављене, одлучили смо да испитамо разлике међу њиховим симпатизерима. Поред тога, да бисмо избегли неке „мешане типове“ који обе странке оцењују приближно једнако и добили јаснију поделу, одабрали смо две групе испитаника на следећи начин. У једној групи су они који рад и политичко деловање ДС-а оцењују оценама 4 и 5, а истовремено СРС оцењују с 1 или 2. У другој групи су они који СРС-у дају оцене 4 и 5, а ДС-у 1 и 2. Такви испитаници су јасније идеолошки опредељени, што омогућава прецизније утврђивање утицаја личних и друштвених циљева.

Резултати по личним циљевима су дати у табелама 1. и 2, које следе. У колонама су редом дати: називи циљева, број испитаника, просек и стандардна девијација за сваки циљ (чија је важност оцењивана на скали од 1 до 5), проценат оних који су дати циљ свр-

стали међу пет најважнијих и, коначно, проценат оних који дати циљ сматрају најважнијим.

Табела 1. Лични циљеви симпатизера СРС-а

СРС + ДС -	Н	Аритм. сред.	Стд. дев.	Избор у 5	Најважнији
углед	33	3,39	1,25	18,2	0
пријатељи	33	4,57	0,87	72,7	21,2
друштвена моћ	33	2,58	1,37	6,1	0
самоактуализација	32	4,09	0,89	12,1	3,0
алтруизам	33	3,82	0,98	27,3	3,0
постигнуће	33	3,61	1,17	18,2	0
узбудљив живот	33	3,70	1,42	33,3	0
подређеност	33	2,33	1,19	6,1	3,1
сигурност	33	3,48	1,14	18,2	3,1
савесност	33	3,24	1,58	27,3	9,4
љубав	33	4,60	0,78	75,8	9,4
материјални стандард	33	4,33	0,85	45,5	6,3
знање	32	4,00	1,04	24,2	3,1
уживање/хедонизам	33	3,61	1,11	6,1	0
друштвено ангажовање	32	2,71	1,22	3,0	0
самосталност	32	4,40	0,83	60,6	21,2
популарност	33	2,33	1,47	12,1	3,0
здрав живот	33	3,39	1,43	21,2	12,1

Табела 2. Лични циљеви симпатизера ДС-а

ДС + СРС -	Н	Аритм. сред.	Стд. дев.	Избор у 5	Најважнији
углед	60	3,83	0,92	27,9	3,3
пријатељи	60	4,71	0,58	67,2	31,1
друштвена моћ	60	2,77	1,25	3,3	0
самоактуализација	59	4,39	0,64	41,0	4,9
алтруизам	60	3,58	0,94	8,2	1,6
постигнуће	59	3,51	1,01	11,5	3,3
узбудљив живот	60	3,83	1,18	32,8	11,5
подређеност	60	1,90	1,10	0	0
сигурност	60	3,97	0,88	29,5	1,6
савесност	60	2,97	1,26	9,8	0
љубав	60	4,57	0,67	67,2	8,2
материјални стандард	60	4,27	0,78	39,3	6,6
знање	60	4,31	0,83	42,6	6,6
уживање/хедонизам	59	3,80	1,01	23,0	0
друштвено ангажовање	60	3,38	1,01	6,6	0
самосталност	60	4,50	0,72	55,7	15,3
популарност	60	2,03	1,05	3,3	1,7
здрав живот	60	3,63	1,07	23,0	1,7

Посматрајући две групе испитаника видимо да и поред идеолошких разлика постоје одређене генерацијске сличности: свима су врло важни пријатељство, љубав и самосталност, док је тежња за популарношћу на самом дну. Но, постоје и бројне разлике, чак и код личних циљева. Тако је, на пример, симпатизерима демократа важнији углед, сигурност, знање и самоактуализација, док су им мање важни алтруизам и подређеност. Када табеле посматрамо хоризонтално, односно проверавамо доследност различитих начина

одабира важних личних циљева, запажамо неколико занимљивих места. Код симпатизера радикала самоактуализација има оцену изнад 4, међутим, много је ређе бирана у најважнијих пет циљева него циљеви који имају нижу просечну оцену важности. С друге стране, иако $\frac{3}{4}$ испитаника бира љубав, а половина материјални стандард међу првих пет циљева, свега пар њих сматра да они заслужују највише место у хијерархији.

Следе друштвени циљеви у табелама 3. и 4. У ове две табеле имамо и додатну колону с процентима испитаника који сматрају да је дати циљ најтеже остварив.

Табела 3. Друштвени циљеви симпатизера ДС-а

ДС + СРС -	Н	Аритм. сред.	Стд. дев.	Избор у 5	Најважнији	Најтеже остварив
јака привреда	61	4,30	0,67	39.3	11,5	3,3
међунационални односи	61	4,00	1,00	27.9	1,6	3,3
против кримин. и корупц.	61	4,28	0,82	49.2	9,8	9,8
јач. одбрамбених снага	61	2,95	0,96	3.3	0	0
хуманији односи	61	3,80	0,85	26.2	0	1,6
еколошки циљеви	61	4,07	0,79	27.9	3,3	4,9
запосленост	61	4,51	0,72	67.2	19,7	13,1
социјална једнакост	60	3,22	0,88	6.6	0	1,6
правна држава	61	4,08	0,84	24.6	1,6	1,6
чување традиције	61	3,92	1,05	29.5	1,6	1,6
улазак у Европску унију	61	3,59	1,28	39.3	21,3	21,3
приватизација	61	3,07	1,17	6.6	0	0
државни и тер. интегритет	61	3,77	1,07	24.6	8,2	8,2
демократија	61	3,56	1,03	9.8	3,3	3,3
животни стандард	61	4,43	0,62	57.4	11,5	14,8
развој науке и културе	60	4,10	0,80	23	1,6	1,6
социјална права	61	4,21	0,69	37.7	3,3	4,9
једнопартијски систем	61	2,33	1,12	0	11,5	3,3

Табела 4. Друштвени циљеви симпатизера СРС-а

СРС+ ДС-	Н	Аритм. сред.	Стд. дев.	Избор у 5	Најважнији	Најтеже остварив
јака привреда	33	4,18	1,01	33,3	12,1	0
међунационални односи	33	2,73	1,28	9,1	0	6,1
против кримин. и корупц.	33	4,06	1,06	27,3	3,0	12,1
јач. одбрамб. снага	33	4,09	1,07	37,4	15,2	0
хуманији односи	33	3,30	1,13	15,2	0	3,0
еколошки циљеви	33	3,97	1,19	30,3	3,0	3,0
запосленост	33	4,58	0,56	60,6	6,1	6,1
социјална једнакост	33	3,18	1,07	3,0	0	0
правна држава	31	3,87	1,09	18,2	0	3
чување традиције	33	4,91	0,29	69,7	18,2	0
улазак у Европску унију	33	2,09	1,28	12,1	0	6,1
приватизација	33	2,24	1,46	3,0	0	0
територијални интегритет	32	4,41	0,91	36,4	15,2	9,1
демократија	33	2,82	1,07	3,0	0	0
животни стандард	33	4,61	0,61	57,6	12,1	21,2
развој науке и културе	33	4,21	0,89	18,2	3,0	3,0
социјална права	32	4,56	0,72	39,4	9,1	6,1
једнопартијски систем	33	2,61	1,43	12,1	0	18,2

Како је и очекивано, разлике у важности и преференцији друштвених циљева између ове две групе су много веће и јасније. „Демократама“ су куд и камо важнији добри међунационални односи, улазак у Европску унију и окончање приватизације, док „радикали“ виде као неупоредиво важније циљеве јачање одбрамбених снага, чување традиције и територијалног интегритета земље. Највише симпатизера ДС-а као најважнији циљ бира улазак у Европску унију, мада се на листи оцена важности тај циљ не налази у врху.

Истовремено, највећи број ових испитаника сматра да је он најтеже достижан. Ова група, генерално, за најтеже достижне циљеве сматра оне који су им и најважнији.

С друге стране, занимљиво је да је највећем броју симпатизера СРС-а на врху хијерархије циљ чување традиције, чак више него запосленост и животни стандард, који иначе сматрају најтеже остваривим циљем.

Поред разлике у преференцији циљева, ове две групације се разликују и по томе што је међу „демократима“ више гимназијалаца, а међу „радикалима“ више ученика стручних школа. Први оцењују да живе нешто боље него други, да се то стање поправило од политичких промена 2000. године и с већим оптимизмом очекују будућност. Подељени су по питању да ли су потребне брзе и корените или опрезне промене. Имају очеве са за нијансу вишом стручном спремом и за нијансу су заинтересованији за политичка збивања. С друге стране, симпатизери СРС-а сматрају да се данас живи лошије него током 1990-их и не виде будућност као посебно светлу. Две трећине их је за постепене и опрезне промене, иако је СРС на последњим изборима наступала с паролем „Промене одмах!“. Изгледа да под променама пре мисле на кретање ка Европској унији и удаљавање од заоставштине 1990-их, када су били на власти или ближи власти.

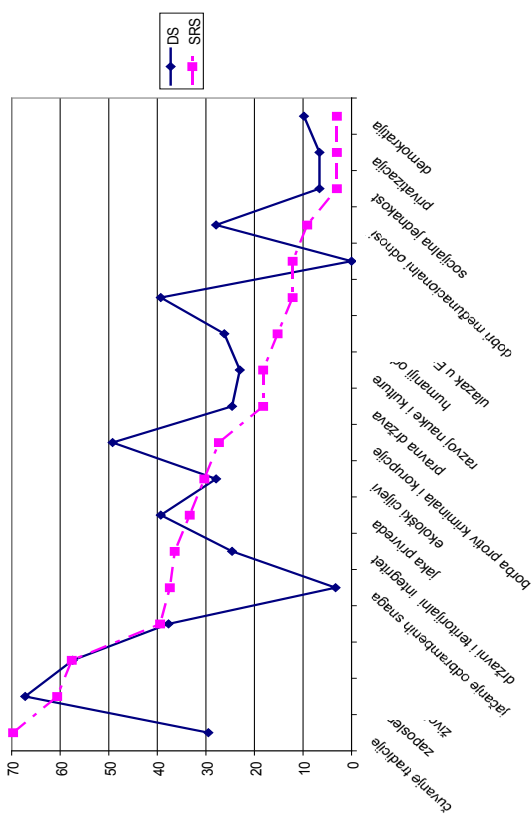
На следећа два графика (слике 2. и 3) можемо јасно видети разлике у преференцијама испитиваних циљева између ове две групе. На ординати су дати проценти у којима је сваки циљ изабран међу пет најважнијих.

Неподељено је мишљење да су друштвени циљеви попут запослености и животног стандарда изузетно важни. Социјална права, која се огледају у захтеву да држава треба да обезбеди бесплатно школство и здравствену заштиту такође се налазе при врху приоритета код обе групе. С друге стране, довршетак приватизације и омогућавање демократског изражавања су на самом дну приоритета, чини нам се не стога што су наши испитаници против тога, већ пре што сматрају да су ти процеси већ остварени у нашем друштву па не треба да буду приоритети.²⁾ Слично је и с једнопартијским системом који се сматра превазиђеним. Међутим, и поред честих прича о лошим странама раслојавања друштва, наши испитаници не виде ни социјалну једнакост као неки важан циљ, можда га поистовећујући с потпуном уравниловком комунистичког друштва. Улазак у

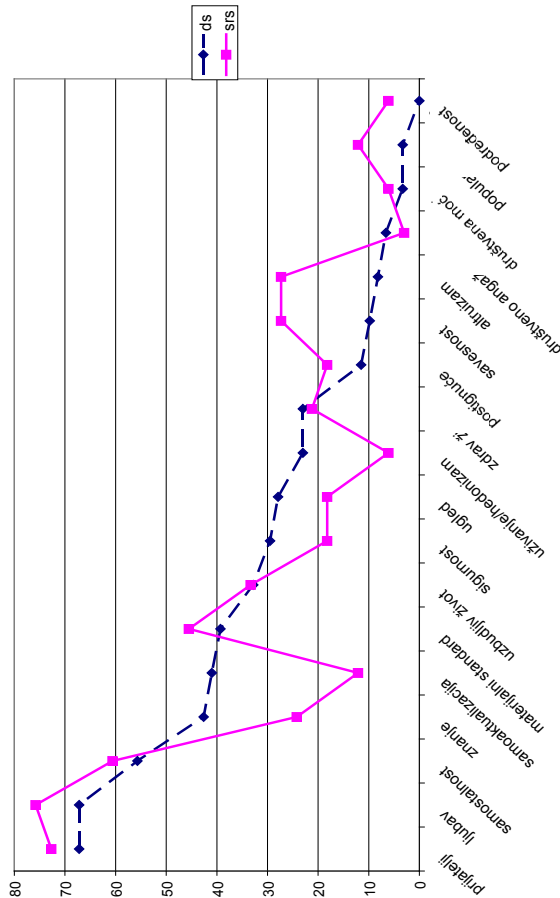
2) Додуше, однос према приватизацији у неким случајевима може бити и израз разочараности досадашњим током приватизације. На пример, Кузмановић и Петровић (2005) утврђују да негативније конотативно значење овом појму приписују млади из нижих социо-културних слојева, такозваних „транзиционих губитника“.

Европску унију такође није међу најзначајнијим циљевима, да ли због немотивисаности за тај корак, или због перцепције да је тај циљ још увек „о дугом штапу“. Видљива је и велика разлика на појединим циљевима између ове две групе, али те смо разлике већ елаборирали.

У вези с личним циљевима, постоје они који су изузетно битни по мишљењу свих: љубав, пријатељство, самосталност. Подређеност је, по очекивању, најмање прихваћена, али нису много прихваћенији ни тежња ка популарности, друштвеној моћи ни друштвеном активизму. И код ових циљева постоје значајне разлике између група, пре свега у израженијој тежњи ка знању и самоактуализацији код „демократа“, који опет пуно не маре за алтруизам и савесност као личне циљеве.

Слика 2. Друштвени циљеви симпатизери ДС-а и СРС-а

Слика 3. Лични циљеви симпатизера ДС-а и СРС-а

ФАКТОРСКА АНАЛИЗА ОЦЕНА СТРАНАКА

Коначно, извршена је и факторска анализа оцена странака, након које смо добили два фактора (табела 5). Дакле, треба имати у виду да је ово социо-психолошко истраживање и да предмет анализе нису биле саме странке, него перцепција странака од стране испитаника. Да не бисмо произвољно тумачили факторе, објаснићемо их на основу корелација с друштвеним циљевима (табела 6).

Први фактор је повезан пре свега с уласком у Европску унију, али и с добрим међунационалним односима, борбом против криминала и демократијом, а негативно с чувањем традиције и јачањем војске. Највиша засићења на овом демократском, проевропском и модернистичком фактору имају ДС и Г17 плус, али само за нијансу нижа засићења имају ЛДП, ДСС, па и СПО и НС. Чак и СПС има умерено високо засићење на овом фактору, а једино се у њега не уклапа СРС.

Други фактор корелира с јачањем војске и традиције, очувањем територијалног интегритета и залагањем за социјална права, противљењем развијању међунационалних односа. На овом конзервативном, традиционалистичком фактору највеће засићење имају СРС и СПС, а прилично високо и НС и ДСС, па донекле и СПО. Оцене ДС-а и Г17 плуса не корелирају с овим фактором, док је корелација с ЛДП-ом негативна.

Занимљиво је погледати табелу 5. и хоризонтално. Док су ДС, Г17 плус и ЛДП јасно на првом, а СРС на другом фактору, остале странке имају засићења на оба фактора, тј. виђене су уједно (у већој или мањој мери) као заступници и једне и друге групе циљева. Док СПО претеже на првом, а СПС на другом фактору, ДСС и НС посебно, имају висока засићења на оба фактора, нешто виша на првом.

Табела 5. Фактори оцена странака

	f1	f2
ДС	0,815	0
СРС	-0,131	0,809
СПО	0,666	0,285
СПС	0,336	0,782
ЛДП	0,733	-0,122
ДСС	0,722	0,406
НС	0,656	0,546
Г17	0,816	0

Погледајмо сада корелације добијених страначких фактора с друштвеним циљевима.

Табела 6. Фактори оцена странака и друштвени циљеви

	фактор 1	фактор 2
јака тржишна привреда	0,034	-0,015
добри међунац. односи	0,205**	-0,202**
борба против криминала	0,187**	0,116
јачање одбрам. снаге	-0,168*	0,284**
хуманији односи	0,153*	0,018
еколошки циљеви	0,057	0,093
запосленост	-0,050	0,017
социјална једнакост	-0,002	0,075
стабилна држава	0,163*	0,109
традиција и обичаји	-0,187**	0,265**
улазак у Европску унију	0,296**	-0,116
приватизација	0,148*	-0,121
територијални интегритет	-0,053	0,240**
демократија	0,171**	-0,071
бољи стандард	0,048	0,086
развој науке и културе	0,137*	0,059
социјална права	0,072	0,205**
једнопартијска држава	-0,034	0,144*

* статистички значајно на нивоу 0.05

**статистички значајно на нивоу 0.01

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Резултати су показали да друштвени циљеви објашњавају, како се логички и очекивало, у просеку нешто већи степен варијансе оцено странака од личних циљева. Тај степен није превелик и највиши је код СРС-а (31%), а потом ДС-а (21%), док је код осталих странака тај проценат испод 20%, а код СПО-а и НС-а свега по 10%. Прве две странке су највеће, а тиме вероватно и најпознатије, и у нашем узорку имају највећи број и присталица и противника, те су и оцено њиховог деловања вероватно дате пре на основу стварне процене њиховог рада него на основу неке магловите опште импресије. Поједини друштвени циљеви значајно корелирају с оценама странака углавном на очекивани начин. Издвајају се две групе корелата, једна везана за улазак у Европску унију, развој демократских односа у друштву, добре међунационалне односе – која је позитив-

но повезана с оценама ДС-а, ЛДП-а, Г17 плуса; док је друга група циљева, попут важности традиције, територијалног интегритета и јачања одбрамбених снага, у негативној вези с оценом набројаних странака, а истовремено у позитивној с оценом СРС-а.

Лични циљеви су по себи значајно удаљенији и више посредовани у евентуалном ланцу повезаности с оценом деловања политичких странака. Зато и не чуде ниже корелације и мањи степен објашњења варијансе страначких оцена. Код странака које се обично називају демократским често се као корелат оцене јавља сигурност, односно тежња ка избегавању неизвесности, који је очигледно повезан са стабилном и сигурном ситуацијом у друштву, која се види као нешто за шта се ове странке залажу. Посебно занимљиви јесу корелати оцене СПС-а. С једне стране ту су савесност и алтруизам, али уз истовремено потчињавање ауторитетима, које претходна два циља боји другом бојом. Међутим, ту су и здрав живот, самосталност, па и стицање знања, што даје једну чудну и тешко интерпретативну комбинацију.

Резултати у целини указују на почетак формирања идеолошког континуума либерално-конзервативно, сличног као у другим земљама. Иако због наше специфичне ситуације, пролонгираног транзиционог периода обележеног распадом државе и разарањем друштва у првој половини 1990-их и тешком заоставштином тог периода, потом и бомбардовањем 1999. и нерешеним проблемима Косова и многобројним тешкоћама на путу ка Европској унији, морамо очекивати и неке специфичне резултате у преференцији вредности (нпр. младим људима су још увек важније неке материјалистичке вредности попут запослења и материјалног стандарда него неке пост-материјалистичке), ипак се и међу странкама и међу циљевима издвајају два скупа. Носилац једног скупа су првенствено присталице СРС-а, с вредностима попут чувања традиције, јачања одбрамбених снага и очувања територијалног интегритета (на њихов начин схваћеног патриотизма), односно личних циљева попут савесности, алтруизма, па и прихватања подређености претпостављенима, али и избегавања хедонизма и узбудљивог живота. Ови друштвени циљеви су манифестација, уобичајено називане, конзервативне или десничарске идеологије, а ту се уклапају и наведени лични циљеви, јер је познато да десно оријентисани више обраћају пажњу на то, и сматрају се поноснијим, смернијим, савеснијим (Altemeyer, 1988).

С друге стране, имамо вредност отворености ка другима, изражену пре свега кроз тежњу ка приступању Европској унији и

добрим међунационалним односима и правима мањина, као и отворености за лична искуства – изражена кроз тежњу за знањима и самоактуализацијом, као и кроз хедонизам – дакле вредности које могу бити елементи једне либералније оријентације.

Иако смо пошли од претпоставке, потврђене у многим истраживањима, да није добро кренути од идеолошке димензије либерализам – конзерватизам узете *a priori*, па из ње дедуковати све што нас занима, ипак, на други, проверенији начин, емпиријским истраживањем и индуктивним путем долазимо до могућности да на крају пута видимо барем обресе једне нове идеолошке димензије која ће бити основа за разликовање политичких актера у Србији у блиској будућности. Наравно, постоје и друге димензије разликовања, а и саме странке неретко мењају своје оријентације и стратегије, што утиче на перцепцију и ставове грађана.

РЕЗИМЕ

Предмет овог истраживања јесте утврђивање односа између степена прихватања и преференција по 18 релативно уопштених личних и друштвених циљева с једне стране и ставова према релевантним политичким странкама: ДС, СРС, ДСС, ЛДП, СПС, Г17, НС и СПО. Став је испитиван преко евалуације рада и политичког деловања у целини сваке наведене странке. Узорак је чинило 243 ученика који припадају најмлађој генерацији бирача. Осим код става према СРС и донекле ДС, испитани циљеви објашњавају релативно мали степен варијансе става према странкама. Издвајају се две групе корелата, једна везана за улазак у Европску унију, развој демократских односа у друштву, добрим међунационалним односима – која је позитивно повезана са ставовима према ДС, ЛДП, Г17 плус; док је друга група циљева попут важности традиције, територијалног интегритета и јачање одбрамбених снага у негативној вези са оценом набројаних странака, а истовремено у позитивној са оценом СРС. Лични циљеви су, како се и очекивало мање важни фактори ставова према странкама од друштвених.

Кључне речи: *лични циљеви, друштвени циљеви, политичке странке, ставови*

Nebojsa Petrovic, Bora Kuzmanovic

Department of Psychology, Faculty of Philosophy, Belgrade
PERSONAL AND SOCIAL ATTITUDES
TOWARDS POLITICAL PARTIES

SUMMARY

The main objective of this research was to establish connection between degree of acceptance and preferences of 18 relatively general personal and 18 social goals, on one side, and, attitudes toward relevant political parties: DS, SRS, DSS, LDP, SPS, G17, NS and SPO. The attitudes were measured through evaluation of general political performance of each mentioned party. The sample consisted of 243 high school students who belong to the youngest generation of voters. Except in case of SRS, and partly of DS, examined goals explained relatively small percentage of variance of party attitudes. Two groups of correlates are dominant, the first one – connected with joining the European Union, development of democracy in the society, positive international relationships – which is connected with attitudes toward , DS, LDP, G17 plus; while the other group of goals, which includes importance of tradition, territorial integrity and strengthening of military forces, is negatively connected with attitudes toward mentioned parties and, at the same time, positively connected with attitude toward SRS. Personal goals are, as it has been expected, less important determinants of attitudes than social goals.

Key words: *personal goals, social goals, political parties, attitudes*

ЛИТЕРАТУРА

- Altemeyer, B. (1988): *Enemies of Freedom*. Jossey Bass, San Francisco.
- Бранковић, С. (1994): „Класна припадност и политичко опредељење“, *Гледушта*, 1-6, 43-56.
- Campbell, A., Converse, P., Miller, W., Stowes, D. (1966): *The American voter*. John Wiley & Sons, New York.
- Himmelweit, H., Humphreys, P., Jaeger, M. (1985): *How voters decide*. Open University Press, London.
- Inglehart, R. (1977): *The silent revolution*. Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R. (1990): *Cultural shift in advanced industrial society*. Princeton University Press, Princeton.
- Katz, D. (1960). “The functional approach to the study of attitudes”. *Public Opinion Quarterly*, 24, 163–204.

- Kinder, D. R. (1983): "Diversity and complexity in American public opinion". In: Ada Finifter (Ed.): *Political science: The state of the discipline*. Washington, DC: American Political Science Association.
- Кузмановић, Б. (1995): „Друштвено-политички ставови“, у: З. Голубовић (ред.): *Друштвени карактер и друштвене промене у светлу националних сукоба*. Институт за филозофију и друштвену теорију и Филип Вишњић, Београд.
- Кузмановић, Б. & Петровић, Н. (у штампи): „Структура преференција личних и друштвених циљева средњошколаца“, *Психологија*.
- Михаиловић, С. (1994): Идеолошки профил страначких присташа. *Социолошки преглед*, вол. XXVIII, 1, 27-36.
- Михаиловић, С. (1996): „Страначки идентитет и изборне оријентације“, *Гледница*, 1-2, 69-90.
- Милошевић, Ј. (1998): *Изборно понашање у Србији: Демографски и персонални чиниоци*. Магистарска теза, Филозофски факултет, Београд.
- Пантић, Д. (2002): „Вредности бирача пре и после демократског преокрета 2000. године“, у: Гоати, В. (ур.) *Партијска сцена Србије после 5. октобра 2000*. ИДН и Friedrich Ebert Stiftung, Београд, стр. 79-129.
- Петровић, Н. (1996): *Важност личних и друштвених циљева и однос према политичким странкама*. Дипломски рад, Филозофски факултет, Београд.
- Попадић, Д. (1993): „Страначка опредељења студената“, у: Б. Кузмановић (Ур.) *Студентски протест 1992*. Институт за психологију, Београд.
- Rokeach, M. (1973): *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Schwartz, S. (1996): „Value priorities and behavior: Applying a theory of integrated value systems“. In C. Seligman, J. M. Olson, & M. P. Zanna (Eds.), *The Ontario symposium: The psychology of values* (Vol. 8, pp. 1-24). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Тодосијевић, Б. (2005): *Structure, determinants and political consequences of political attitudes: Evidence from Serbia*. Doctoral dissertation, Central European University, Department of Political Science, Budapest.
- Zaller, J. (1993): *The nature and origins of mass opinion*. Cambridge University Press.